

Het museum als 21^e-eeuwse Wunderkammer

Een ode aan diversiteit vanuit *disability studies*

Jacqueline Kool

Jacqueline Kool studeerde sociaal-maatschappelijk werk en religiewetenschappen in Nederland. Zij heeft Disability Studies in Nederland (www.disabilitystudies.nl) mede opgericht en is nog altijd aan de stichting verbonden. Ze werkt tevens als consultant op het gebied van *disability* ervaringen.

Jacqueline heeft uitgebreid geschreven over participatie en representatie van mensen met een beperking. Ze heeft twee boeken geschreven: over religieuze ideeën over *disability*, en over vrouwen met een beperking en seksualiteit, *Goed bedoeld* (2002) en *Eros in de kreukels* (2010).

Sofie Sergeant

Sofie Sergeant studeerde *disability studies* in Gent (België) en Dans, Beweging en Theater in Maatschappelijk Werk in Tilburg (Nederland). Ze heeft jarenlang mét en vóór mensen met verstandelijke beperkingen gewerkt. Vandaag de dag werkt Sofie als onderzoeker en educatiecoördinator voor Disability Studies in Nederland.

Samen met Saar De Buysere, maakte zij plaatjesboeken over 'gevoelige onderwerpen' zoals dementie, palliatieve zorg en rouw: *Dingske* (2010), *Nu en Straks* (2013) en *Achter de rouw* (2015).

Voor haar huidige promotieonderzoek ontwikkelt Sofie participatief onderzoek. In 2017 ontwikkelde zij 'Ebb': een app die dialoog met mensen met een beperking eenvoudiger maakt, op basis van beelden.

*We shall not cease from exploration
and at the end of all our exploring
will be to arrive where we started
and know the place for the first time.*

(T.S. Elliot, *The Four Quartets*)

WAT HEET NORMAAL?

In 2010 vond in Amsterdam een grote kunstmanifestatie plaats, genaamd *Niet Normaal*. Doel van de manifestatie was om het publiek tot denken aan te zetten over de normen van perfectie binnen de kunst, wetenschap en de samenleving. Wie of wat is eigenlijk normaal en wie bepaalt dat? Welke lichamen mogen wel en niet worden getoond als onderdeel van het 'gewone mens-zijn'? *Niet Normaal* was de eerste culturele instelling die inclusie in Nederland breed onder de aandacht bracht.

Nog voor de manifestatie goed en wel was ingericht, gebeurde er iets dat de noodzaak ervan bewees. Op de expositieposter stond een wit marmeren beeld van kunstenaar Marc Quinn: een naakte man in strijdbare pose, met anderhalf been en anderhalve arm (zie afbeelding). De poster werd in diverse openbare ruimten opgehangen. De NS weigerde de posters echter, omdat deze aanstootgevend zouden kunnen zijn. De spoorwegen gaven aan dat men vreesde voor negatieve reacties van het publiek, niet omdat het een naakt betrof, maar omdat de man een arm en been mist. 'Het station moet een prettige plek zijn om te verblijven,' aldus de woordvoerder. In onze beeldcultuur mag van alles getoond worden: semi-pornografische reclame-

Expositieposter voor de kunstmanifestatie *Niet Normaal* 2009.
Beeld: met dank aan de Niet Normaal Foundation.

beelden wekken nauwelijks discussie op. Maar een gehandicapt lichaam kan blijkbaar niet in de openbare ruimte, zelfs niet wanneer het een kunstwerk betreft. Of misschien kan het juist niet getoond worden omdat het een kunstwerk betreft? Gehandicapte lichamen lijken slechts gepresenteerd te mogen worden in een context die gericht is op het medische of problematische ervan, niet als klassiek beeld van schoonheid.

Dit is precies waar het vakgebied *disability studies* over gaat: hoe zorgen we dat mensen met beperkingen - zichtbaar of niet - en hun lichamen worden erkend als onderdeel van de menselijke diversiteit? Wat is ervoor nodig om te zorgen dat alle mensen, in al hun diversiteit, vanzelfsprekend deel gaan uitmaken van en kunnen bijdragen aan de samenleving?

Deze vraag speelt zich af in alle domeinen van de samenleving, ook in de wereld van kunst en musea. Hoe kunnen musea meer ruimte maken voor bezoekers met uiteenlopende beperkingen, op een wijze die aansluit bij diversiteitsdenken? En in het bijzonder: hoe kan kunst ons helpen onze visie op wie en wat wel/niet normaal is, op te rekken en uit te dagen? *Disability studies* en musea kunnen interessante partners voor elkaar zijn bij een gedeeld streven naar inclusie. Graag geven we eerst uitleg over wat *disability studies* is en doet. Daarna zullen we aangeven waarom het museum van de 21ste eeuw een plek bij uitstek is om inclusie te bewerkstelligen. We introduceren daarbij een nieuwe invulling van de aloude *Wunderkammer*, waarin het gangbare denken en kijken wordt uitgedaagd.

DISABILITY = DIVERSITEIT = RIJKDOM

In Nederland bestaat *disability studies* als vakgebied relatief kort. Sinds 2009 werken partners samen aan het neerzetten van dit vak middels de stichting

Disability Studies in Nederland, terwijl het vak internationaal al sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw bestaat. De missie van de stichting is: door het bundelen, ontwikkelen en delen van kennis, bijdragen aan een goede kwaliteit van bestaan van mensen met beperkingen en hun naasten, en bijdragen aan een inclusieve samenleving. Onderzoek, onderwijs en kennisnetwerken (*knowledge transfer and exchange*) zijn hierbij pijlers. Doel en werkwijzen zijn altijd aan elkaar verbonden: in *disability studies* zijn mensen waar het om gaat altijd betrokken, in alle mogelijke rollen, onder het motto 'Nothing about us, without us'.

Dit is nodig. Enerzijds omdat er een grote, groeiende groep mensen bestaat die op een of andere wijze te maken krijgt met beperkingen (of dat nu fysiek, psychisch of verstandelijk is). De WHO geeft aan dat wereldwijd circa 15% van de mensheid leeft met chronische beperkingen (*World Report on Disability 2011*). In Nederland rekent het SCP met 12% van de bevolking. Wanneer we families, vrienden, partners en collega's meerekenen, ervaart een grote groep in onze samenleving dagelijks de drempels die dezelfde samenleving opwerpt voor mensen met beperkingen – van dichtbij of aan den lijve. Daar komt bij dat de kwaliteit van bestaan van mensen met beperkingen en hun deelname aan het sociale domein veel beter kan in vergelijking met 'doorsnee Nederlanders'. (Meulenkamp 2011; Hemstede 2013)

Niet voor niets is de laatste jaren veel nadruk gelegd op het verbeteren van de participatie van mensen met een *disability label*: denk bijvoorbeeld aan de WMO, de Participatiewet en het VN-verdrag inzake de rechten van personen met een beperking. Al deze wetten zeggen dat inclusie en participatie algemeen leidend principes zijn en dat dit naast een recht van personen, ook een verplichting voor staten is. Vooral het door Nederland eindelijk geratificeerde VN-verdrag hamert op het belang van eigen regie en het versterken van

de positie van personen met een beperking. (United Nations 2006)

ERVARINGSKENNIS ALS GIFT

Samengevat gaat het er bij inclusie om dat 'mensen met beperkingen ertoe doen, meedoen en dat de samenleving verschillen positief waardeert'. (Kröber in: Hemstede 2013) Werken aan inclusie is werken aan een gastvrije samenleving waarin 'het gewoon is dat we er zijn'. (Kal 2003) Inclusie gaat daarin een stap verder dan participatie: waar het bij participatie veelal draait om de vraag 'Hoe kun je ondanks je beperking deel uitmaken van de samenleving?', vraagt men bij inclusie 'Hoe kun je in al je eigenheid bijdragen aan de samenleving?'

De vraag of mensen zelf betrokken zijn en hun stem gehoord wordt, is cruciaal. Daarbij ontstaat een ander beeld van 'beperkingen' dan gangbaar is. Vaak wordt een beperking gezien als een individueel probleem dat door medici of andere professionals moet worden opgelost, zodat iemand weer zo goed als mogelijk 'mee kan doen'. *Disability studies* is echter ontstaan vanuit de erkenning dat mensen met beperkingen daarmee uitgeleverd zijn aan deskundigen, en hun eigen ervaringen en visies daarmee worden onteigend. Een dergelijke medische blik verbloemt ook dat beperkingen grotendeels een maatschappelijk vraagstuk zijn: de inrichting van de openbare ruimte en gangbaar denken over wie en wat normaal is, bepaalt of een beperking tot handicap wordt. Vanuit dit sociale model van kijken naar *handicap* is binnen *disability studies* de voorkeur ontstaan voor een integraal, cultureel model van kijken naar *disability*: een kritische blik op wat 'beperking' heet, wat inclusie kan betekenen en hoe exclusie vorm krijgt, hoort daarbij. (We gebruiken bewust het woord *disability*, omdat dit begrip maatschappelijke factoren

die *disabling* werken kritisch erkent, in tegenstelling tot het begrip ‘handicap’.)

Daarnaast onderzoekt *disability studies* de vraag hoe handicaps worden gerepresenteerd in onze leefcultuur en wil ze vanuit de geleefde ervaring tegenbeelden inbrengen tegen stereotyperingen. *Disability studies* richt zich tegen hokjesdenken en stigma’s, en is emancipatoir, vóór het streven naar een inclusieve samenleving. Dit activisme delen we, onder andere, met *mad studies*, *gender studies* of *queer studies*. We herkennen dezelfde *spirit* in het project *Queering the collection* van het Van Abbemuseum: ‘Vooral het tegendraadse, het onverwachte en het fluïde in identiteit, seksualiteit en politiek staan in het proces centraal. *Queering* ziet seksualiteit als iets vloeibaars, en verwerpt daarbij de algemene categorieën en standaarden’ (Van Abbemuseum 2017).

Disability wordt zo van een eenduidig, persoonlijk medisch gegeven tot een complex maatschappelijk fenomeen dat afhankelijk van tijd en plaats verandert én kan veranderen. Zo komt er ruimte voor positieve waardering van levenservaringen en kritische stemmen van mensen met beperkingen, en de transformatieve, maatschappelijke kracht die daarvan uit kan gaan. Een project om de Brusselse metro toegankelijker te maken voor mensen met visuele beperkingen, leidde bijvoorbeeld uiteindelijk tot een analyse van hoe mensen zich, in het algemeen, beter thuis kunnen voelen in een chaotische omgeving, zoals een metrostation. De markeringen en middelen die mensen met een visuele beperking nodig hadden, bleken zulke ruimtes óók voor anderen gastvrij en overzichtelijker te maken (DeVlieger 2012). De ervaringskennis van mensen met beperkingen kan zo bijdragen aan de samenleving, maar alleen als deze zich daarvoor openstelt. Dat kan slechts wanneer men erkent dat diversiteit rijkdom biedt en dat *disability* onderdeel is van de menselijke diversiteit.

DISABILITY STUDIES EN KUNST

Ook musea moeten zich verhouden tot wetgeving en verdragen die inclusie afdwingen. Maar denken over kunst en inclusie gaat verder dan dat. Zoals de Britse antropoloog Tim Ingold verwoordt: ‘A place owes its character to the experiences it affords to those who spend time there – to sights, sounds and indeed smells that constitute its specific ambience’ (Ingold 1993, p. 155).

Wij hopen dat musea zullen ontdekken, dat ze middels inclusie rijkere plaatsen van ervaringen worden, voor *alle* bezoekers. Het *Special Guests*-programma van het Van Abbemuseum bewijst dat dit kan, op een krachtige, speelse en verrassende wijze. In het museum mag men kunst ruiken, voelen en uitbeelden met het eigen lichaam. Het museum biedt zo een veelheid aan zintuiglijke ervaringen.

Kunst raakt bij uitstek aan dat waar *disability studies* voor staat. De inhoudelijke verbinding tussen kunst en *disability studies* kent verschillende lagen. Kunst is een belangrijk maatschappelijk domein voor inclusie. Dat werkt twee kanten op: ten eerste kan de wereld van kunst (bijvoorbeeld het museum) zelf een gastvrije plaats zijn voor mensen in al hun diversiteit, ook voor mensen met beperkingen. (We komen later terug op museale toegankelijkheid.) Ten tweede is kunst beoefenen natuurlijk ook mogelijk voor mensen met beperkingen: als kunstenaar, criticus of middels, bijvoorbeeld, *outsider art* (van mensen met psychiatrische labels). Soms ontstaat daarmee zelfs een nieuwe vorm van kunst, zoals bij *deaf poems*, waar poëzie, gebarentaal en performancekunst samenvloeien. (Zie bijvoorbeeld de DVD van Emmerik e.a. 2005)

Bij het beantwoorden van de vraag hoe men anders kan leren denken over tegenstellingen als ‘ab/normaal’ en ‘ziek/gezond’, wil *disability studies* niet alleen theo-

retisch zijn, maar evengoed speels en transformatief. Ze wil voorbij het domein van de rationele taal, omdat niet iedereen die volop tot zijn beschikking heeft. Dit zoeken naar een andere ‘taal’ en beelden, past bij de aard van kunst.

Disability Studies in Nederland gebruikt kunst in toenemende mate als basis voor het ontwikkelen van kennis over samenleven en participatie. Bijvoorbeeld middels, wat men noemt, *arts-based research* en in creatieve, coöperatieve methoden van onderzoek (samen met de mensen waar het om gaat).

HET MUSEUM ALS GASTVRIJE PLEK

Een museum dat een inclusief beleid wil voeren, staat voor vier uitdagingen: de fysieke, mentale, financiële en digitale toegankelijkheid (Sergeant 2015). Deze uitdagingen sluiten aan bij de principes van Universal Design. Universal Design gaat over het toegankelijk maken van gebouwen in de breedst mogelijke zin, waarbij men van begin af aan rekening houdt met de realiteit van een diverse populatie. Universal Design komt uit de architectuur, maar bestrekt veel meer dan bouwkunde. Het is een manier van kijken en een filosofie die uitgaat van de rijkdom van diversiteit. Universal Design houdt vooraf rekening met verschillen, in plaats van achteraf aan te passen of te focussen op individueel maatwerk. (UDL Nederland 2017)

Fysieke toegankelijkheid

Ervaringsdeskundigen benadrukken drie vormen van fysieke toegankelijkheid: het bereikbaar maken van het museum, het betreedbaar maken (door de museumvoordeur, niet via de kelder) en het bruikbaar maken van *tools* en methoden om kunstwerken of objecten te ontdekken (Sergeant 2015). Helaas is fysieke toegankelijkheid vaak nog niet gerealiseerd. De ruimtes zijn

vaak niet aangepast aan hulpmiddelen die mensen met een beperking gebruiken. Ze zijn vaak niet (allemaal) betreedbaar, of via een ingewikkeld achteraf gangen- en liftstelsel. Veel kunstwerken zijn moeilijk zichtbaar, tastbaar, hoorbaar en voelbaar. Het is een creatieve uitdaging voor musea en kunstenaars om kunst te laten beleven, niet louter visueel, maar ook door te horen, voelen, ruiken, proeven.

Om een object te kunnen verkennen en ontdekken, moeten we het kunnen waarnemen met onze zintuigen. Dit proces van waarnemen en eigen-maken is een vorm van vertalen: het omzetten van zintuiglijke waarnemingen in gedachten en gevoelens. Soms vertalen we deze gedachten weer in woorden of schetsen, of leiden ze zelfs tot veranderingen in ons leven. Het ‘ik’ is veranderd, heeft geleerd en neemt nu anders waar. Een museum is bij uitstek een plek die mogelijkheden schept tot waarnemen, vertalen van beelden naar denken, woorden en nieuwe beelden. Dit waarnemen en leren gebeurt op verschillende, zintuiglijke manieren (Dewulf 2012).

Mentale toegankelijkheid

Bij mentale toegankelijkheid draait het om vragen als: hoe kunnen we een warm en welkom onthaal waarborgen? Hoe kunnen we bezoekers respectvol aanspreken en bejegenen? Hoe kunnen we informatie over de collectie geven, zodat veel mensen dit begrijpen? Welke trainingen hebben medewerkers hiertoe nodig? Hoe kunnen we ervoor zorgen dat bezoekers zich persoonlijk aangesproken voelen, zonder gevoel van (positieve) discriminatie, betutteling of ongemak? In die zin kijken sommige mensen ook kritisch naar de term ‘special guests’ zoals het Van Abbemuseum hanteert, of ‘bijzondere gasten’ zoals eerder door musea gebruikt werd: het suggereert nl. dat mensen met beperkingen een ‘categorie apart’ zijn. Of mogen we fouten maken en is dit de sleutel tot succesvolle

inclusie? Wij geloven van wel.

In plaats van eenmalige initiatieven – zoals ‘de dag van de blinde’ of ‘gratis toegang voor gehandicapten’ – gaat mentale toegankelijkheid over het scheppen van een omgeving waarin mensen in al hun diversiteit kunnen genieten van het aanbod van het museum, en dat informatie hierover te verkrijgen is via verschillende media – woord, beeld, geluid, film, et cetera.

Mentale toegankelijkheid betreft ook het creëren van ruimtes waarin mensen zich welkom voelen, zonder te moeten conformeren. En hier ontstaan dilemma's: hoe doen we dit respectvol? Kunnen we wel om stilte vragen? Mogen mensen kunstwerken aanraken? Heeft het museum een gedragscode en is deze wel expliciet en duidelijk genoeg? Hoe gaan we om met reacties en kritiek van andere museumbezoekers? Mogen we ingrijpen als mensen zich niet gedragen conform de gedragscode?

Financiële toegankelijkheid

Inclusie betekent ook in financiële zin beleid voor iedereen, dus moet het museum vooraf rekening houden met specifieke groepen. Mensen met een kleine portefeuille - waaronder veel mensen met beperkingen - hebben ook recht op cultuurbeleving. Inspirerend is het *Uitpas*-initiatief van de stad Gent (Stad Gent 2017). De digitale informatie op deze pas bepaalt op welke korting de kaarthouder recht heeft. Mensen die in armoede leven, krijgen zo op een discrete manier een specifiek aanbod. Zo wordt kunstbeleving en participatie op een niet-stigmatiserende manier gestimuleerd.

Digitale toegankelijkheid

E-inclusie gaat om het recht mee te kunnen doen in de digitale samenleving. Om te kunnen participeren moet je kunnen begrijpen wat, waar en wanneer plaatsvindt. Informatie wordt in onze samenleving vooral digitaal doorspeeld. Mailings, nieuwsbrieven en sociale

media spelen hierbij een grote rol. Mensen met een verstandelijke beperking komen vaak niet bij deze digitale informatie: omdat ze niet beschikken over computer, tablet of smartphone; omdat ze niet (goed) kunnen lezen; omdat ze overspoeld worden door de veelheid aan informatie. Ook voor mensen met een visuele beperking is dit soms lastig.

De digitale kloof - de ongelijkheid in de samenleving tussen degene die toegang hebben tot digitale informatie (en deze begrijpen) en degene die dit niet hebben - kan gedicht worden door opleidingen aan te bieden, maar ook door een heldere website en door in te zetten op niet louter geschreven communicatie.

De Vlaamse Netwerkorganisatie Konekt heeft onderzoek naar toegankelijkheid van cultuurhuizen gedaan, in samenwerking met mensen met een verstandelijke beperking. Eén van de belangrijke uitkomsten was dat mensen met een verstandelijke beperking baat hebben bij *trailers*: korte video's die inzicht geven in wat museumbezoekers mogen verwachten van een collectie, tentoonstelling of kunstwerken. Ook voor andere gasten kunnen trailers behulpzaam zijn.

HET MUSEUM ALS WUNDERKAMMER

De *Wunderkammers* die ontstonden in de zestiende eeuw waren ‘verzamelingsruimtes waarin kostbare kunstwerken (*Artificialia*), zeldzame natuurelementen (*Naturalia*), wetenschappelijke instrumenten (*Scientifica*), exotische objecten (*Exotica*) en onverklaarbaarheden (*Mirabilia*) bewaard en tentoongesteld werden.’ Deze *Wunderkammers* werden ook wel ‘rariteitenkabinetten’ genoemd. (Collectors Room Berlin, Stiftung Olbricht)

Ter afsluiting willen wij hier spelen met begrippen als ‘wonder’, ‘raar’, ‘bijzonder’, ‘ab/normaal’ en ‘vreemd’: woorden die uitdrukking geven aan onze verwondering, maar ook aan onze distantie en onzekerheid wanneer

we met iemand (of iets) geconfronteerd worden die anders is. Een museum is een plek waar je vindt wat je niet zoekt: 'A peculiar environment awaits you: one in which almost nothing can be taken for granted', schrijft *The Guardian* over de tentoonstelling *The Production Line of Happiness* (Cummings 2015). Het museum is daarmee een plek die uitdaagt tot het verkennen van objecten en de ruimte tussen onszelf en het object – dat spannende gebied van multi-zintuiglijke waarneming en interpretatie.

Mensen met een beperking nemen soms anders waar dan gangbaar is en verrijken zo ons idee van wat waarneming is. Een museum zou precies zo een plek kunnen zijn: waar we anders mogen waarnemen, waar we anders mogen zijn.

Daarmee kan het museum gezien worden als een bijzonder soort *Wunderkammer*. (Sergeant & Verreyt 2016) In het traditionele rariteitenkabinet ontmoette je andere dingen: rariteiten, obscuriteiten, exotische elementen, keurig geordend in hokjes. Wij zien moderne musea voor ons als 21^e-eeuwse wonderkamers, waar ontmoetingen met vreemde objecten en beelden ons juist leren hóe en hoe snel we vaak oordelen. Deze ontmoetingen confronteren ons met ons eigen hokjes-denken en faciliteren dat vooroordelen over abnormaal op de schop gaan. Openstaan voor nieuw en anders, kan ontdekt en geleerd worden in het 21^e-eeuwse museum. Daar worden objecten gepositioneerd en verbonden, zodat er een verhaal ontstaat. Het museum lokt waarneming uit, stimuleert en katalyseert deze. Het laat ons tevens ervaren dat waarnemingen hoogstpersoonlijk zijn, verbonden met onze eigen levensverhalen.

Idealiter is een museum een ode aan de waarneming en aan diversiteit, aan kamers waar wonderlijke zaken met elkaar worden verbonden en waar wonderlijke ervaringen zijn toegestaan – voor iedereen.

LITERATUUR

Cumming, Laura 2015, "Christopher William's The Production Line of Happiness. Whitechapel Gallery Review", *Guardian*, 3 mei, geraadpleegd 14 september 2017, <https://www.theguardian.com/artanddesign/2015/may/03/christopher-williams-the-production-line-of-happiness-whitechapel-gallery-review>

DeVlieger, P. en Strickfaden, M. 2012. "Reversing the (Im)material Sense of a Nonplace : The Impact of Blindness on the Brussels Metro". In: *Space and Culture*, SAGE, vol. 9, August, 2012, pp. 224-238, geraadpleegd 14 september 2017, <http://sac.sagepub.com/content/15/3/224>

Dewulf, B. 2012. *Verstrooiingen*. Atlas, Amsterdam.

Disability Studies in Nederland, "Univeral Design Learning", geraadpleegd 14 september 2017, <https://disabilitystudies.nl/universal-design-learning>

Emmerik, W. en Meyer, G 2005, *Bewogen. Filmgedichten in gebarentaal* (DVD), regie & realisatie: A. Hiddenga en L. Pot, St. Geelprodukt / Uitgeverij Rubinstein, Amsterdam.

Hemstede, M. 2013, "Volledige inclusie is nog niet bereikt", *Markant*, 18 (4). Bohn Stafleu van Loghum, Houten, geraadpleegd 14 september 2017, <http://www.vgn.nl/markant/artikel/16412>

Ingold, T. 1993, "The temporality of the landscape", *World Archaeology, Conceptions of Time and Ancient Society*, 25, pp. 152-174.

Kal, D. & Vesseur, J. 2003, "Dat het gewoon is dat we er zijn" *Een appèl op het sociaal-cultureel werk door mensen met een verstandelijke beperking – Een onderzoeksverslag*, Instituut voor Gebruikersparticipatie en Beleid (IGPB)/ Stichting Prisma, Amsterdam.

United Nations 2006, *Convention on the rights of persons with disabilities*. United Nations, New York.

Konekt, geraadpleegd 14 september 2017, www.konekt.be

Meulenkamp, T., van der Hoek, L., Cardol, M. 201. *Deelname aan de samenleving van mensen met een beperking en ouderen. Rapportage participatiemonitor 2011*, NIVEL, Utrecht, geraadpleegd 14 september 2017, www.nivel.nl/sites/default/files/bestanden/participatiemonitor2011.pdf

Niet Normaal Foundation, geraadpleegd 14 september 2017, www.nietnormaal.nl

Sergeant, S. and Verreyt, L. 2016. "De dialoog ondertiteld met beelden", in: Van Hove, G., Schippers, A., Cardol, M. en de Schauwer, E. [eds] 2016, *Disability Studies in de Lage Landen*. Garant, Antwerpen/Apeldoorn, pp.151-190.

Sergeant, S. 2015, "Diversiteitsbeleid in cultuurhuizen", geraadpleegd 14 september 2017, <https://disabilitystudies.nl/opleiding-arbeid-en-inclusie>

Stad Gent, "Uitpas", geraadpleegd 18 september 2017, <https://uitpas.gent.be/uitpas>

UDL Nederland, geraadpleegd 14 september 2017, <http://udlnederland.nl/>

Van Abbemuseum, "Over Queering", geraadpleegd 14 september 2017, <https://vanabbemuseum.nl/collectie/queering/over/>